

ВЕРЕСНЕВИЙ ЮВІЛЕЙ У СВІТЛІ ГАСОВОЇ ЛАМПИ

Антоніна Ферчук

Музей правової охорони інтелектуальної власності Державного підприємства «Український інститут інтелектуальної власності»

Місяць вересень в Україні щедрий не тільки на різноманіття фруктів і грибів, на погожі, майже літні, дні. Ще на одну гарну особливість першого місяця осені вказує нам календар. У вересні народилося багато видатних особистостей. Серед них тільки лауреатів Нобелівської премії в галузі науки і техніки понад 50! Саме на вересень припадають дні народження таких винахідників, як Рудольф Вайгль, Валентин Глушко, Сергій Григор'єв, Григорій Ігнат'єв, Левко Мацієвич, Дмитро Томашевич, чії імена так чи інакше пов'язані з Україною.

Крім того, на вересневу пору припадає багато свят, з-поміж яких і професійні. Хочеться виокремити День винахідника і раціоналізатора та День фармацевта. Саме до цих двох свят безпосереднє відношення має фармацевт-винахідник, якому цьогогоріч, 2 вересня, виповнилося 200 років з дня народження.

Його справедливо вважають піонером промислової нафто-озокеритної переробки. Метод, розроблений скромним львівським фармацевтом у середині позаминулого століття, дав поштовх для

розвитку нафтопереробної промисловості на західних землях сучасної України. Проте ще не так давно ім'я винахідника було відоме лише вузькому колу фахівців нафтопереробної галузі, львівських фармацевтів та істориків-краєзнавців. Новатор став відомим не тільки завдяки своїм фаховим здобуткам – учений, як не дивно, був одним з розробників львівських концептуальних ресторацій. Сьогодні, мабуть, важко знайти туриста, який би, прогулюючись стародавнім Львовом, на вулиці Вірменській не звернув увагу на скульптурну композицію, встановлену 2009 року перед входом до ресторану «Під гасовою лампою». Інтер'єр закладу доповнений речовими та документальними артефактами, що розповідають про гасові лампи, історію нафтопереробного промислу

краю та про фармацевта-новатора Йогана Зега (Johan Zeh). Щоправда, у випадку з рестораном видатній особистості Йогана відведена роль скоріше не об'єкта, а інструмента реклами закладу (чи навіть міста). Досягнення ж новатора інтерпретовані далеко не точно – на сторінках побіжного екскурсу в минуле удостоєний невеличкого пам'ятника герой виступає співавтором розробки гасової лампи. Тож не зайвим буде пригадати важливі моменти життя винахідника та деталі його винахідницької діяльності.

Уродженець міста Ланьцут на Західній Галичині (яке за життя винахідника належало Австрійській, а потім Австро-Угорській монархії, а тепер входить до складу Польщі) походив з католицької родини аптекаря Йогана Людовика та Христини Йоанни (Лібхерр) Зегів з німецько-угорським корінням.

Майбутній фармацевт-новатор навчався в Дрогобицькій та Самбірській гімназіях. З 1830 року на правах учня самбірського аптекаря долучився до фармацевтичної справи. Після майже 14 років учнівства цілком закономірним було бажання Йогана отримати диплом магістра фармації та розпочати власну справу. 1844 року Й. Зег – уже не зовсім юний – вдало склав іспит до Віденського університету і навіть (як людина незаможна) був звільнений від сплати за навчання. В університеті він, зокрема, вивчав властивості сірчаної кислоти – цій темі була присвячена одна з його екзаменаційних робіт. На початку серпня 1846 року Й. Зег витримав випускний іспит, захистив ступінь магістра фармації та отримав відповідний диплом. Щоправда, для початку власної справи довелося не один рік наполегливо працювати.

1848 року Й. Зег пішов на службу до престижного закладу – львівської аптеки «Під зіркою» Петра Міколяша. З 1852 року Й. Зег очолював новостворену при названій аптеці хіміко-фармацевтичну лабораторію. На момент призначення очільник лабораторії вже мав привілейовані винаходи, один з них – «Спосіб повторного використання водяної пари в паровій машині» (1850 рік).

У першій половині XIX ст. в Австрії й, зокрема, у Галичині, набув поширення нафтовий дистиллят, який з місцевої сировини примітивним способом виробляли кустарі. Продукт цей мав дуже їдкий запах і був вогненебезпечним. Утім, кустарі наполегливо пропонували його аптекарям в якості препарату для зовнішнього застосування – засобу

від дерматологічних захворювань. Австрійські фармацевти ще з XVIII ст. використовували так звану білу скельну (або кам'яну) олію, яку завозили з Італії. Ця досить коштвна речовина слугувала основою для різноманітних лікувальних та косметичних препаратів, які в окремих випадках вживали навіть внутрішньо – як глистогінний чи сечогінний засіб. На той час європейці, досить ґрунтовно дослідивши хімічний склад та фізичні властивості нафти й газів, дійшли висновку, що їх можна використовувати для освітлення приміщень. Львівські аптекарі Ю. Шюпф та Г. Мюллінг заправляли сумішшю нафтового мастила та нафти освітлювальні пристрої, сконструйовані місцевим бляхарем Трампішем, а результати своїх експериментів опублікували для ознайомлення зацікавлених. Утім рідина, окрім освітлювальних, визначалася й іншими властивостями: мала нестерпний запах і високий ступінь коптіння та була легкозаймистою, – усе це відлякувало потенційних споживачів.

Невдовзі, після відкриття при аптеці «Під зіркою» лабораторії, від власника закладу надійшло доручення переробити придбану ним партію кустарного дистиляту з бориславської нафти – з метою отримання чи то спирту для виготовлення ліків, чи то ректифікату для освітлення аптеки та подальшого продажу.

Пристаючи до переробки, Й. Зег, як він сам зізнався пізніше в спогадах, поставив собі за мету отримати повноцінний замінник дорогої білої скельної олії. Процес очищення фармацевт проводив у декілька етапів, використовуючи концентровану сірчану кислоту та розчин натрію. Експериментатор не мав потрібного обладнання, тож досліди минали в супроводі запаморочення й головного болю, провокованих чадом. Напружена кількатижнева праця принесла непоганий результат – вдалося отримати світлу рідину, майже без запаху, схожу за якістью на скельну олію, але кращу: замінник не чадив під час використання, даючи при цьому ще більше світла. Отриманий продукт якнайкраще підходив для освітлення приміщень. Освітлювальний пристрій, що найбільше саме підходив для такого пального, – з бляшаним резервуаром для рідини, з пласким гнітом, згорнутим трубкою, з регулятором полум'я та слюдяною трубкою над пальником – виготовив досвідчений львівський бляхар Адам Братковський.

Уперше лампу (настінний варіант), заправлену інноваційним пальним, використали за призначенням у приміщенні аптечної лабораторії 30 березня 1853 року. А оскільки заклад Міколяша багато років постачав ліки у львівські лікарні, то їм запропонували випробувати й технічну новацію. Лампи спочатку використовували для освітлення коридорів та підсобних приміщень.

До того багато разів описаного епізоду, коли гасова лампа засвітилася в операційній львівській лікарні, залишалося декілька місяців. А тим часом Йоган Зег подав клопотання щодо отримання привілею на виняткове право використання розробленого ним способу. Потрібно зауважити, що в Австро-Угорській імперії патенти як форма правового захисту інтелектуальної (промислової) власності набули чинності лише наприкінці XIX ст. – відповідно до Закону про патенти від 1 січня 1899 року, а до Паризької конвенції імперія приєдналася ще пізніше – 1908 року. Привілей магістру фармації був потрібним не тільки для «забезпечення претензій на пріоритетність» – він надавав можливість винахіднику започаткувати власне виробництво.

В описі винаходу, прикладеному до клопотання про видачу привілею, автор сформулював суть заявленої новації – повна очистка місцевої нафти від різних домішок шляхом хімічного процесу, кінцевий продукт якого цілком придатний для технічних потреб. Автор методу пропонував для очищення застосовувати сірчану кислоту та гідроокис кальцію. Винахідник заявляв, що продукт такої переробки за всіма показниками «замінює терпентинову олію» та «подібний до італійської скельної олії» і може бути використаний як для освітлення, так і для виготовлення лікувальних препаратів зовнішнього призначення; відходи ж дистиляції пропонувалося використовувати як вологозахисний засіб для обробки деревини (кустарі ж отримували лише напівфабрикат, а відходи викидали).

Процедура оформлення клопотання та реєстрації винаходу коштувала заявнику 40 гульденів (основна обігова грошова одиниця Австрії до 1867 року дорівнювала 60 крейцерам) та 46 крейцерів: 30 крейцерів – за офіційний гербовий бланк заяви-клопотання, 40 гульденів «конвертованою монетою» – збір за привілей строком на два роки, 10 крейцерів – офіційний гербовий бланк, на якому автор методу виклав детальний опис винаходу, ще 6 крейцерів – за офіційну квитанцію з державним гербом, яка підтверджувала сплату 40

гульденів як збору за привілей. При цьому варто зазначити, що центнер дистилляту (отриманого способом Зега) П. Миколяш реалізовував у Львові по 20 флоринів; у Відні ж нафтовий дистиллят коштував 29 гульденів за центнер.

Усі документи, представлені Й. Зегом в управління Галицького губернаторства у Львові, були зареєстровані 27 травня 1853 року об 11:00. Матеріали винахідника направили до Відня – на розгляд Міністерству торгівлі.

Коли в ніч на 31 липня 1853 року в операційній головній львівській лікарні використали освітлювальний пристрій, заправлений інноваційною рідиною, вона вже пройшла неодноразове випробування, а метод її виготовлення був захищений від недобросовісного використання.

10 жовтня 1853 року о 9:00 у губернаторському управлінні у Львові було зареєстроване чергове клопотання про видачу привілею на винахід – «Спосіб виготовлення із земляної смоли та її різновидів парафінових свічок» на ім'я Йогана Зега та Ігнасія Лукаевича. Згідно з цим клопотанням 23 листопада 1853 року заявники отримали однорічний австрійський привілей. Збір за цей привілей кожному із заявників коштував по 20 гульденів та 30 крейцерів – за бланк заяви. В обох вищезазначених клопотаннях про привілеювання винаходу заявниками висловлювалося бажання «збереження таємниці опису», а сам привілей відповідно до чинного законодавства видавався винахідникам «на власний ризик та відповідальність».

Нарешті, 2 грудня того самого року, Й.Зегу видали дворічний привілей на його головний винахід «Очищення гірської нафти хімічним способом, який робить її придатною для технічного застосування». Інформація про надання згаданих привілеїв була опублікована на урядовій сторінці місцевого урядового часопису (відповідно 8 та 18 грудня 1853 року), а також в офіційному цісарсько-королівському реєстрі привілеїв.

Препарат, отриманий привілейованим способом хімічної очистки, Й. Зег презентував 1854 року на I Мюнхенській промисловій виставці. Виставковий комітет відзначив власника привілею з Лемберга грамотою «За досконалу ректифікацію кам'яної олії(steinöl)».

В історії привілеювання обговорюваного винаходу варті уваги морально-етичні та правові аспекти, які висвітлюють взаємовідносини колег, найманих працівників та роботодавця, а також сучасні, часом маніпулятивні, інтерпретації давніх подій.

Як уже зазначалося, Йоган Зег фармацевтичну практику у Львові розпочав найманим працівником. Експеримент, у результаті якого була отримана інноваційна рідина, проводився в лабораторії Петра Миколяша, при цьому сам експериментатор у спогадах підкреслював, що багато працювати доводилось у позаурочний час, уночі. У деяких джерелах (здебільшого польських) є твердження, що в експерименті брав участь молодший колега Й. Зега магістр фармації Ігнацій Лукасевич. Його подекуди представляють «винахідником газової лампи», розробленої у Львові 1853 року. Водночас Й. Зег, подаючи клопотання про видачу привілею на винайдений спосіб хімічної очистки нафти, у графі «винахідник» зазначив тільки своє ім'я. Тоді як реєструючи спосіб виготовлення свічок з озокериту, поряд зі своїм ім'ям поставив ім'я Лукасевича. У спогадах про роботу над розробкою методу хімічної очистки нафтового напівфабрикату Й. Зег жодним чином не згадує помічника чи то партнера. Доречно зазначити, що згадуваний бляшано-слюдяний пристрій конструкції А. Братковського майстром привілейований не був. Як там не було, але прецеденти позовів щодо претензій на зазначений привілей або про порушення прав винахідника ні з боку колеги, ні з боку власника лабораторії чи власника привілею не відомі. Сам Й. Зег у клопотанні про видачу привілею на інноваційний метод просив про збереження таємниці опису винаходу, але потім особливо не приховував свої напрацювання, не мав претензій до Лукасевича, коли той, ведучи в подальшому власний успішний бізнес, використовував привілейований Йоганом метод. Така поведінка всіх зацікавлених сторін може бути пояснена тим, що інші потенційні претенденти вважали Йогана Зега єдиним автором інноваційного методу очистки місцевої нафти, отриманого навесні 1853 року в лабораторії аптеки «Під зіркою»; що саме завдяки йому – Йогану Зегу – «нафтова ропа з простого мастила до возів стала цінним продуктом для освітлення».

У сучасних публікаціях можна натрапити на інформацію про існування на перших порах так званої спілки «П. Миколяш, Й. Зег, І. Лукасевич» зі спільним капіталом на закупівлю нафти, намірами

спільного продажу вдосконаленого дистилляту як замітника італійської скельної олії, зразки якого П. Міколяш розсилав по містах Австрії. Оскільки інноваційний продукт у якості аптечного препарату попиту не мав та очікуваних доходів не приніс, його почали реалізовувати як пальне для ламп. Судячи з усього, «спілка» проіснувала недовго. Компаньйони П. Міколяша прагнули самостійності. Як відомо, І. Лукасевич, недовго пропрацювавши в аптеці «Під зіркою», згодом заснував та успішно розвинув власний нафтодобувний бізнес.

У здійсненні офіційної промислової діяльності з переробки нафтопродуктів запорукою успіху Й. Зега стали вчасно отримані привілеї на винаходи. Підприємство, невдовзі засноване ним у Львові, мало офіційну назву «Цісарсько-королівська привілейована камфінфабрика Йоганна Зега» («камфіна» – дистиллят для освітлення). Продукцію фабрики (рідину для освітлення й видалення плям, мастила, парафінові свічки) продавали окремо в крамниці, яка теж належала Зегу. Замовлення надходили від австрійської залізниці, львівського поштового відомства, а з часом – із сусідніх країн.

По закінченні дії дворічного привілею від 2 грудня 1853 року винахідник подовжив дію документа ще на чотири роки. 9 листопада 1856 року на ім'я Йогана Зега цісарське Міністерство торгівлі видало ще один привілей на винахід «Метод виробництва дешевих та якісних мастил до возів і машин під назвою "Кам'яний жир"» (з німецької «Stein fett»).

Історія про пожежу 12 лютого 1858 року, яка через нехлюйство постачальників та недопалок якогось зловтішного недоумка не тільки знищила перспективний бізнес, але й забрала двадцятидворічну дружину винахідника разом з її сімнадцятирічною сестрою, не раз описана. Після катастрофи відновити виробництво та продаж продукції в колишньому обсязі не вдалося, хоча вже десь за рік у місцевих газетах з'явилося рекламне оголошення про відкриття Й. Зегом нової фабрики.

Винахідник періодично отримував пропозиції продати привілей, але йому не хотілося передавати свою справу випадковому монополісту. Крім того, ще деякий час залишалося бажання працювати в галузі нафтопереробки, сприяти її розвитку,

удосконалювати власний метод. І все ж настав момент, коли винахідник розпрощався з нафтопереробкою остаточно.

1875 року Й. Зег переїхав до Борислава та зосередився виключно на фармацевтичній справі. 21 серпня 1875 року староство Дрогобича видало Й. Зегу дозвіл на відкриття першої аптеки в Бориславі. Аптека під назвою «Зірка» розпочала роботу в березні 1876 року та працювала під керівництвом засновника понад 20 років.

Власник бориславської «Зірки», магістр фармації й винахідник Йоган Зег пішов з життя 25 січня 1897 року, був похований на старому кладовищі Борислава.

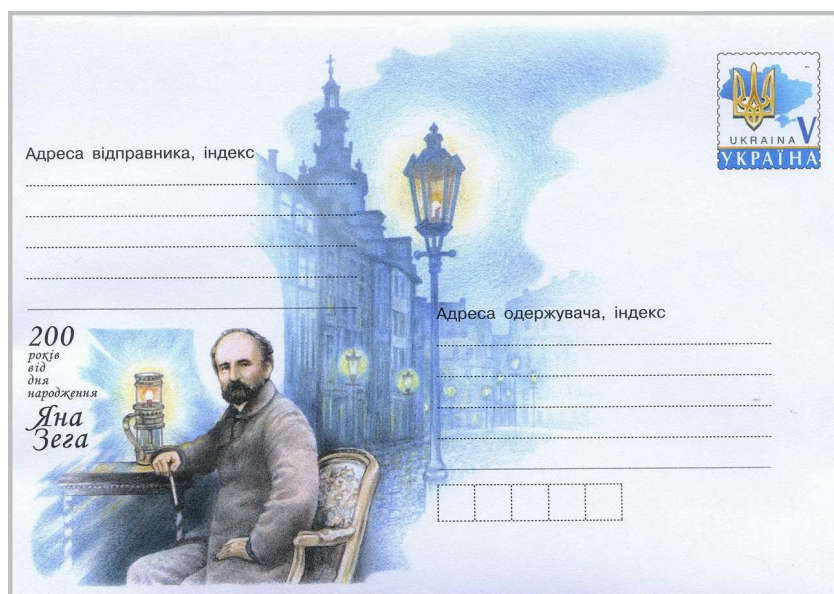
Винахід Й. Зега, та й сама особистість винахідника, ще за його життя, та й після смерті, приваблювали дослідників. На початку 1870-х на замовлення редактора часопису Аптекарьського товариства у Львові професора Вінсента Яблоновського Йоган Зег написав короткі спогади про свою діяльність у Львові до 1858 року включно – ці записи опубліковані під заголовком «Зародження нафтової промисловості у Галичині».

У 1930-ті роки Й. Зегом зацікавився професор хімії Ягелонського університету в місті Кракові Тадеуш Естрайхер. Опитавши архіваріуса Віденського університету, галицьких аптекарів, львівських та краківських редакторів, родичів, що ще були живі, вивчивши вище зазначені спогади, професор з'ясував місце народження, родинне походження та основні етапи діяльності підзабутого, на той час, героя досліджень, а потім видав у Варшаві 1935 року невеличку брошуру про «забутого піонера нафтової переробки». У раритетному тепер біографічному виданні чи не вперше було репродуковане фото Й. Зега (робота львівського фотографа J. Dutkiewicza), зроблене у Львові близько 1867 року. Сьогодні цей уже відомий старий знімок дає нам уявлення про зовнішній вигляд Й. Зега та служить за основу для різних художніх інтерпретацій образу новатора.

У радянський період велику пошукову роботу провели львівські ентузіасти – адвокат Олександр Павенцький (який на той час працював в архіві) та його дружина Софія Гургула, яка весь час працювала у львівській аптеці «Під Чорним орлом», з 1944 до 1971 року була її директором й організувала відомий Музей-аптеку.

Виявивши документи губернаторського управління у Львові, які допомогли з'ясувати багато подробиць привілеювання інновацій Й. Зега, отримавши в ході переписки з Австрійським державним архівом (Österreichisches Staatsarchiv) підтвердження привілеїв Й. Зега, дослідники виставили копії виявлених документів в аптеці, що з часом дало можливість ввести їх у науковий обіг.

Грунтовне дослідження провели автори колективної українсько-польської монографії «Нафта і газ Прикарпаття. Нариси історії», виданої 2004 року зусиллями Інституту нафти і газу НАН України обмеженим тиражем. У збірнику наукових статей, написаних «у результаті складних узгоджень поглядів, з'ясування того, хто ж саме був автором відкриттів», автори охопили події з давніх часів по сьогоднішнього дня, розповідаючи читачам про спільний історичний досвід українців і поляків у видобутку нафти. У нарисах згадується й Й. Зег, опубліковані унікальні фотоматеріали, пов'язані з винахідником.

Важливі коментарі деяких сучасних інтерпретацій оцінки вкладу Й. Зега та І. Лукасевича в розвиток нафтопереробної промисловості краю є в публікаціях польського дослідника Є. Малиновського.

В останні роки вагому роботу з дослідження діяльності Й. Зега та популяризації його вкладу в справу становлення в галузі нафто- й газоперероблення провів український історик О. Мікулич.

З нагоди 190-річчя від дня народження та 110-річчя від дня смерті Йогана Зега 2007 року в Бориславі на вулиці Шевченка відкрили пам'ятну дошку. На жаль, кладовище, де упокоївся Й. Зег, знищене 1977 року; ще раніше, підчас реконструкції міста 1972 року, була знищена будівля аптеки «Зірка».

2017 року виповнилося 200 років з дня народження Й. Зега та 120 років з дня завершення його земного шляху. Напередодні 200-річного ювілею, у серпні, Укрпошта випустила в обіг художній маркований конверт «200 років від дня народження фармацевта Яна Зега», а безпосередньо в день народження новатора, 2 вересня, у Львові відбулося погашення «Першого дня», присвячене знаменній даті.

Джерела

- Бенюх Н. Хто засвітив лампу? Уточнюючи історичний факт. // "За вільну Україну". – № 62 (578), 27 травня 1993 р.
- Микулич О. Життєва і творча діяльність Йогана Зега. / Серія: Видатні постаті у нафтовій історії міста Борислава. – Дрогобич, 2008.
- Мончак Л., Бойко Г. Львів – батьківщина нафтової освітлювальної лампи. // "Галицька Брама". – № 1 (25), січень 1997 р.
- Estreicher T. Jan Zeh zapomniany pionier przemysłu naftowego. – Warszawa, 1935.
- Malinowski J. 150-lecie Przemysłu naftowego – nowe spojrzenie na dawne dokumenty. 03.07.2003 Wietrzno. // http://przodek.pl/index.php?option=com_content&task=view&id=267&Itemid=204].
- Нафта і газ Прикарпаття. Нариси історії. – К.: Наук. думка, 2004. – 570 с./Авт. кол. польського тексту монографії: Вольвович Р., Дудек Я., Дизманський А. та ін. Авторський колектив українського тексту монографії: Адаменко О., Бойко Г., Бражина Г. та ін.